

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1961

*Tradition och nutid. Grenljusstöpnig i Bollnässtugan julen 1960.
Elin Karlsson, som i snart trettio år stöpt ljus på Skansen,
lär ut konsten till Stockholms Lucia, Ingrid Engström.
Foto Stockholms-Tidningen, Sven Braf.*

Redaktion:

GÖSTA BERG • SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

*Omslagsbilden återger ett utsnitt ur en oljemålning
från 1600-talets slut av Bernardus van Schendel
visande stjärngossar på besök i ett borgerligt holländskt hem.
Se Albert Eskeröds uppsats Stjärngossar i denna årsbok.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1961

LILLIES OCH FERSENS LÖFSTAD

av Andreas Lindblom

med en bildserie av Åke Grundström

Den som för några år sedan färdades på riksettan mellan Norsholm och Norrköping varseblev ganska snart högt uppe till höger Löfstads imponerande byggnadskomplex. Sedan en ur bilsynpunkt nödvändig omläggning av trafikleden ägt rum, far nog de flesta förbi utan att märka någonting. Men den resenär som tar den gamla vägen fram till slottet, blir rikt belönad, ty där slumrar minnen från tre sekel, minnen som kan väckas till liv och berätta om krigar- och statsmannasläkterna Lillie och von Fersen.

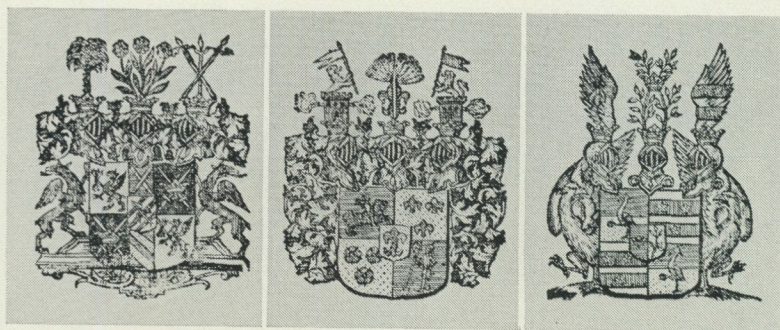
När flaggan fladdrar på höjden, erinrar man sig en dikt som den oscariska tidens gymnasister i Linköping lärde att patetiskt deklamera:

Douglas, Lillie, krigskamrater hade delat samma tält, samma äventyr och dater på Germaniens segerfält . . .

Snoilsky låter vapenbröderna på äldre dar utbyta hälsningar genom flaggsignaler från sina slott — att man omöjligt kan se Stjärnorp och Löfstad från varandra spelar ingen roll i diktens romantiska värld!

Tillvaron under trettioåriga krigets dagar var inte romantik utan barsk verklighet, därom erinrar bilden av Löfstads byggherre, fältmarskalken Axel Lillie. Det kärva porträttet ger belägg för omdömet att han var "en tapper herre, men hetlevrad och självrådig." Han hade 1631 fått ena benet avslitet genom en kanonkula. Stolt över blessyren satte han in i sitt vapen en enbent krigare med en granat liggande på marken nedanför — såsom motiv betraktat sannolikt ett unicum i svensk heraldik!

När Lillie på 1640- och 50-talen uppförde en ny manbyggnad

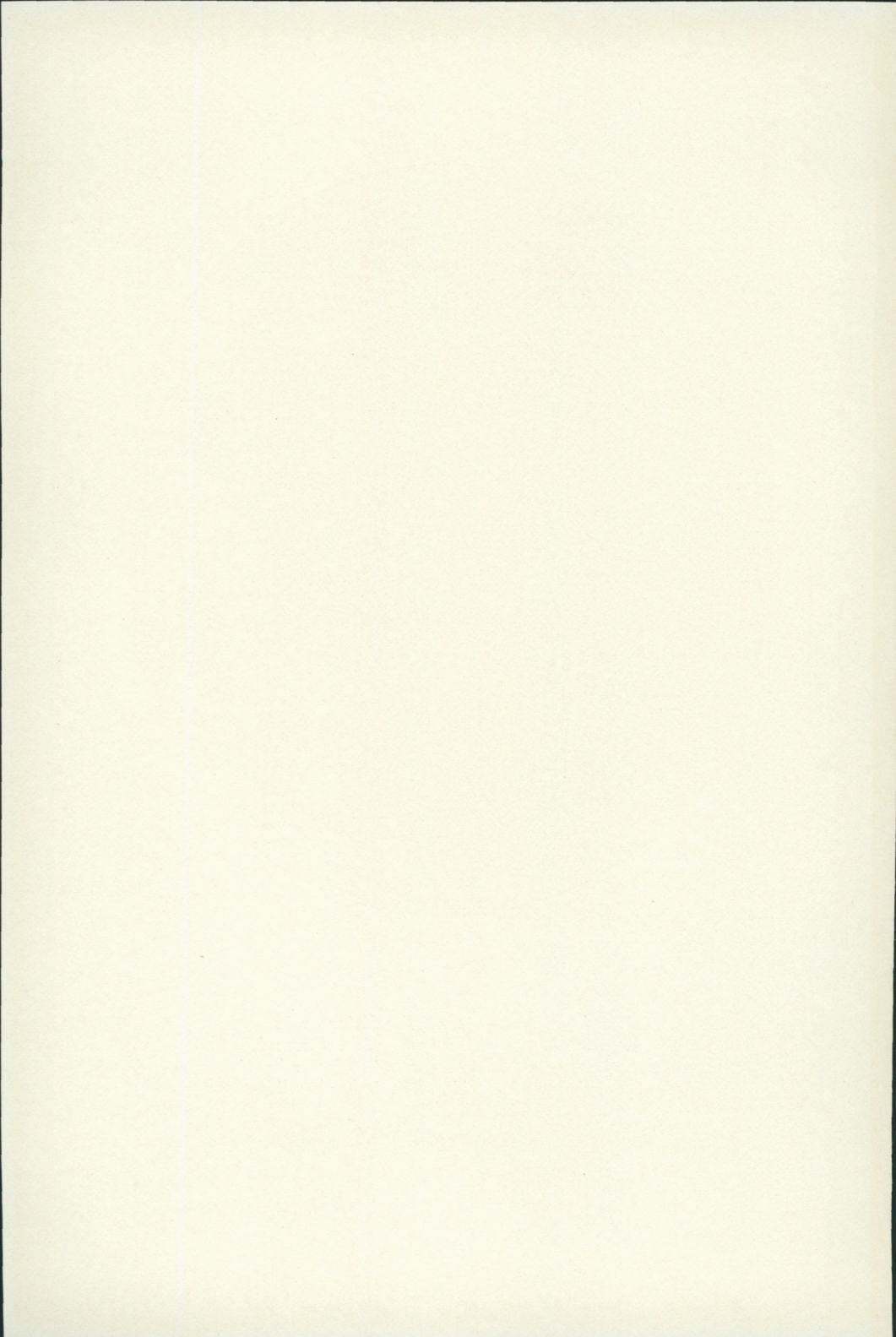
Vapen tillhörande, från vänster räknat, de grevliga ätterna von Fersen, Lillie och Piper.

på den urgamla släktgården, var han alltjämt beroende av de arkitektoniska ideal som utmärkte Gustav Adolfstiden. Göran Axel-Nilsson har lyckats identifiera detta nya Löfstad bland Erik Dahlberghs skisser och visat, att det liksom nu bestod av en vitrappad trevånings huvudbyggnad med tvåvåningsflyglar, avslutade med fyrkantstorn. Taken var höga med svagt konkava fall och gavlarna trappformade. Fasaderna livades av hörnkedjor och fönsteromramningar samt av portaler och friser, allt i sandsten. Mellan fönstren var målade väldiga ryttargestalter och fotsoldater. Allt verkade rikt, präglad av samma anda som utmärkte Jakob De la Gardies berömda palats Makalös i Stockholm. För de från krigen återvändande segerherrarna betydde "det bombastiskt representativa och det skrytsamt berättande i en byggnads yttre oerhört mycket mer än sköna ytor och samspelande proportioner, inre commoditet och yttre måttfullhet och förfining" (Axel-Nilsson). Av den utvändiga prakten på Löfstad finns alltjämt ett flertal portaler kvar med årtalen 1652 och 1653, likaså en festlig fris kring stora huset, där byggherrens och grevinnans porträtthuvuden tittar fram, ingalunda fagra att se uppå. Den ornamentik som stensulpturerna företräder visar sådana svulstiga broskformer som efter ett par årtionden skulle försvinna i vårt land till förmån för rent klassicistiska element.

Går man in i slottet, möter oss den lillieska perioden inte längre i paradrummen, utan blott i välvda vestibuler och kök samt i

Axel von Fersen d. y. (1755—1810). Oljemålning av Peter Dreuillon, Düsseldorf, utförd något av åren 1798—1800. Fersen bär uniform som överste vid "Gula husarregementet" (Mörnerska husarerna). Djupblå dolma med guldtränsar. Löfstadsamlingen.

Axel Lillie och hans maka Christina Mörner. Detalj av slottsfasadens fris på Löfstad.

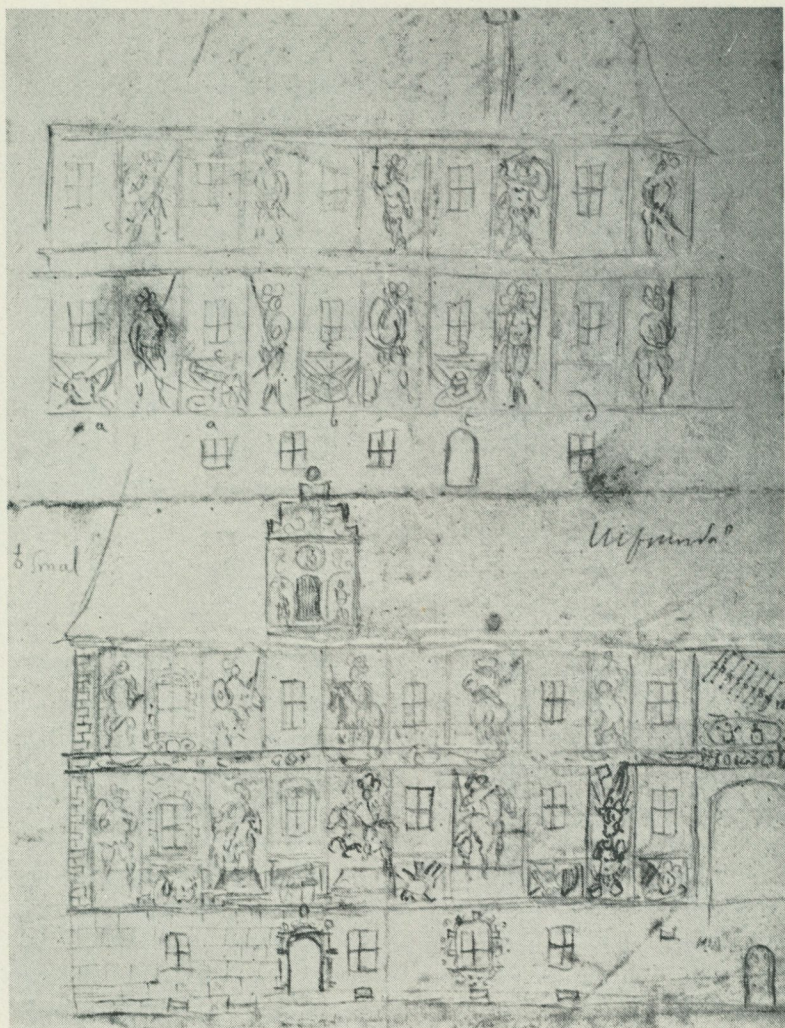
andra enklare utrymmen. Av detaljer finns dock något kvar, exempelvis ett aldrig restaurerat, ståtligt bjälktak från ca 1650 med rankmålning i vinrött och grått mot vit botten, vilket täcker en stor sal i södra flygeln, en stilfull spis i en annan sal samt en hel del skulpturfragment.

I våra dagar växlar den ståndsmässiga byggnadssmaken efter ett eller två årtionden, i sextonhundratalets Sverige var intervallerna längre, trettio à fyrtio år. Det är sålunda ganska naturligt att sonen, Axel Lillie d. y. omkring 1680 igångsätter en ombyggnad, vars karaktär framgår av det ståtliga Svecia-sticket. I räkenskaperna möter oss namnet Mattias Spihler, känd byggmästare och måg till den berömde stadsarkitekten i Stockholm Jean de la Vallée. Huruvida det är han eller svärfadern som ritat det nya taket på huvudbyggnaden, är ovisst; säkert är att det med sin svängda kontur imiterar Vallées eleganta avslutning på Riddarhuset i Stockholm. Man lägger märke till de två takfallen, skilda genom en kort, lodrät avsats. Liksom på flyglarna är taket på huvudbyggnaden sålunda ett "säteritak", med nyss beskriven konstruktion, en typ som snart blev karakteristiskt för adelns gårdar (Sigurd Wallin). Fasaderna verkar nu sedan målningarna försvunnit relativt enkla. Årtalet 1685 på tvenne portaler betecknar säkerligen restaureringens fullbordan.

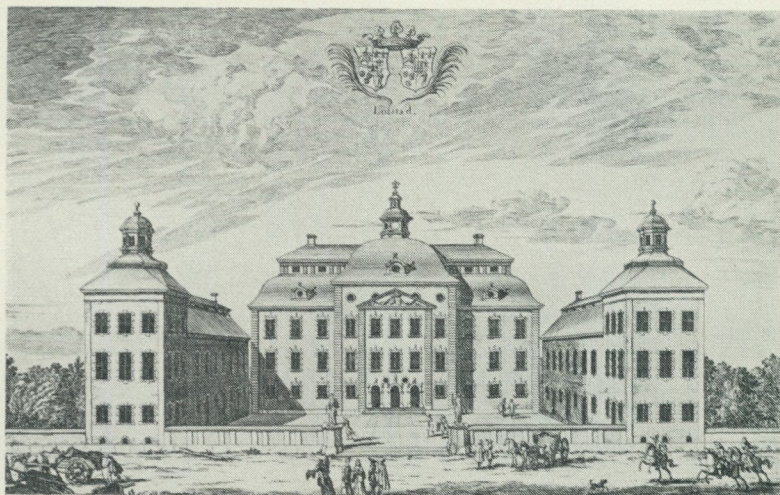
Den yngre Axel Lillies sondotter var gift med Magnus Julius De la Gardie. När deras dotter Hedvig Catharina förmäldes med frihetstidens berömde statsman Axel von Fersen d. ä., gick Löfstad över till denna släkt, som gjort slottet mest ryktbart för

Fältmarskalken Axel Lillie (1603—1662). Oljemålning tillskriven Matthæus Merian d. y. På porträttets baksida en samtida inskription, omtalande att Lillie målats vid 59 års ålder, alltså samma år som han avled. Löfstadsamlingen.

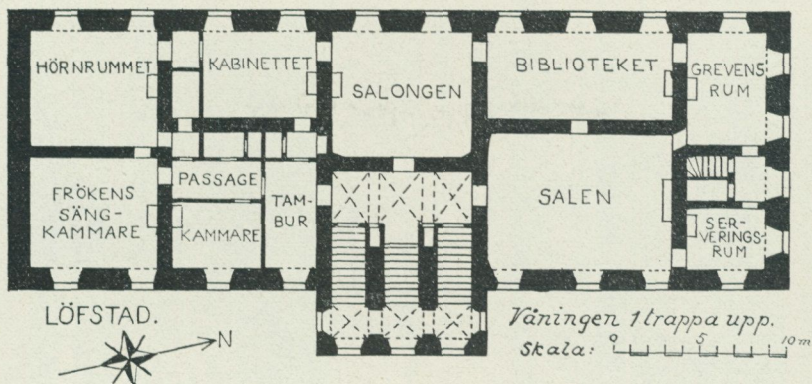

Löfstad före 1680-talet. Detaljer av huvudfasaden. Skisser av Erik Dahlbergh i Kungl. Biblioteket. Den felaktiga beteckningen "Ulfunda" stammar från 1800-talet.

Löfstad omkring 1690, slottets östra fasad. Gravyr i Svecia Antiqua et Hodierna.

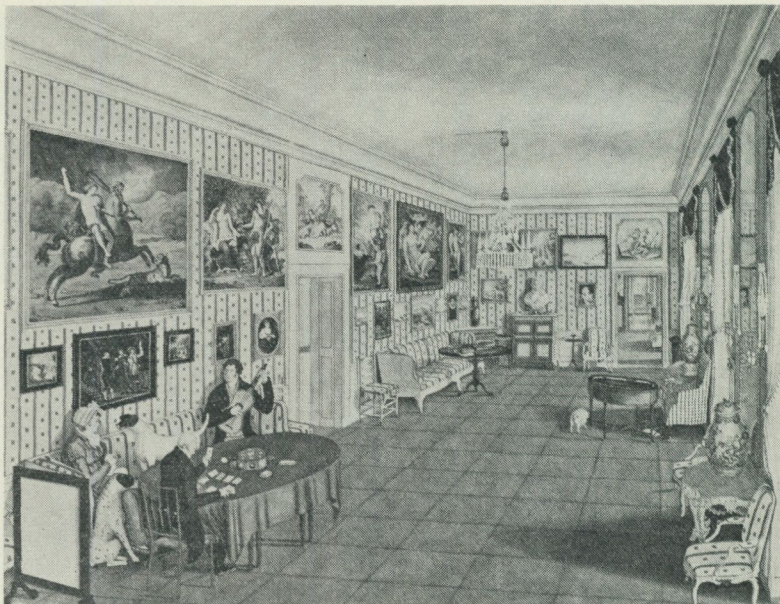
nutidens människor. Den äldre Fersen var innehavare av de högsta poster i civilt och militärt hänseende: riksråd, lantmarskalk och fältmarskalk. Därjämte var han en av Sveriges rikaste män, vilket kom väl till pass när han blev tvungen att omsorgsfullt istandsätta det en januaridag 1750 nedbrunna Löfstad. Hur mycket som då blev lågornas rov, vet vi inte; säkert är att de höga taken och tornspirorna helt spolierades. Vi har tidigare följt slottets omvandling från senrenässans till barock, nu får vi tillfälle att se, hur rokokon ger den gamla borgen en ny make up både ut- och invändigt, i möjligaste mån svarande mot tidens ideal av sirlighet och behag. Taken blir låga och brutna, mansardtak sålunda, tornspirorna ersättes av nedtryckta huvar, fönstrens omramningar försvinner. Årtalet 1753 över huvudfasaden betecknar detta nya skede. I bostadsrummen är barockinredningen helt bortsopad, överallt ser vi enkla, plana plafonder som med mjuka hålkälslistor övergår mot väggarna. Av boaseringar och rokokotapeter finns inte mycket kvar, åtminstone f. n. synligt. Matsalen är dock alltjämt panelad; en ekimiterande färg täcker den ursprungliga lju-

Löfstad. Den nuvarande våningsplanen en trappa upp.

sare. Här liksom på många ställen i slottet är den vackra öppna rokokospisen bevarad. En hel del möbler stammar från denna period, man lägger märke till två förgyllda konsolbord med speglar i biblioteket, en byrå av Friedrich Kruus i salongen samt en serie utsökta, polerade matsalsstolar i holländsk stil. De flesta äldre möblerna blev nog lågornas rov, men åtskilliga karolinska stolar liksom några gamla konterfej lyckades man tydligen rädda; intet är ju så lätt att bära ut under en eldsvåda som just tavlor och stolar. Samlingen av porträtt på Löfstad är som helhet betraktad sällsynt representativ, den utgöres av ett sjuttioal i olja och ett nittioal i miniatyr.

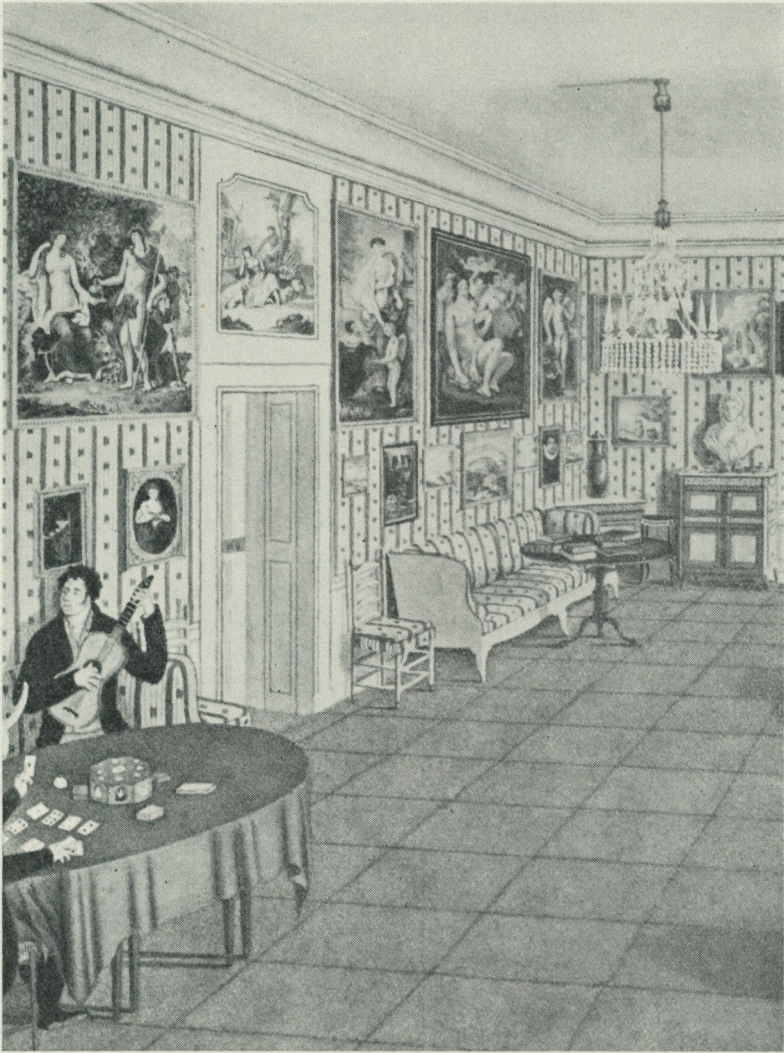
När den gamle Fersen gick hädan 1794, ärvdes fideikommiss-egendomarna Ljung och Steninge liksom palatset i Stockholm av sonen Axel d. y., medan Löfstad föll på systemen Sophies, grevinna Piper, lott. Genom sin make hade hon också blivit slottsfru på Ängsö. Där trivdes hon emellertid inte, men har i dess historia fått en viss herostratisk ryktbarhet genom att familjen efter hennes makes frånfälle sålde bort en mängd av slottets dyrbaraste inventarier, liksom det omkring 4 500 volymer stora biblioteket. Efter sin faders död residerade Sophie Piper permanent på Löfstad eller i Fersenska palatset i Stockholm, som värdinna för sin älskade ogifte bror Axel, sedan denne 1799 mer definitivt återvänt

Vardagsliv på Löfstad. Interiör av det rum, som senare omgjorts till bibliotek. Väggar och möbler är klädda med blå- och vitrandigt tyg. I soffan sitter Sophie Piper och kelar med hundarna Othello och Fidèle. Duc de Pienne lägger patience och Sophies son Carl Fredrik Piper spelar gitarr. "Lilla Mutte", den tredje hunden, leker på golvet. Akvarell, målad av Duc de Pienne 1812. — Löfstadsamlingen.

hem från utlandet. Löfstad betraktade han som sitt egentliga hem och dit går ofta hans tankar under den långa, mer eller mindre frivilliga exilen i Gamla och Nya världen. "Varför skall min arvslott ha blivit att ständigt irra ensam, att överallt känna mig som en främling, att aldrig kunna finna på samma plats föremålen för mitt intresse och min kärlek", utbrister han i ett brev. "Jag tänker, att ni nu alla är församlade på Löfstad, varför får jag inte vara med er, jag skulle varit så glad och lycklig däröver."

Minnena i hemmet från den tidsperiod, den sengustavianska, då Fersen vistades här är många. I möbelbeståndet ingår en utsökt serie pjäser, däribland ej mindre än sex eller sju utförda av

Utsnitt ur bilden på motstående sida. Dörröppningen leder in till salen (jfr planen på sid. 13). På kortväggen bl. a. ett skåp, som sannolikt är ett arbete av Georg Haupt och som alltiämt finnes på Löfstad.

Georg Haupt. Att utpeka föremål som med visshet nyttjats av honom själv är däremot vanskligt. Både fadern och systemen bidrog givetvis med nyanskaffningar, vartill kom att familjens vän baron Evert Taube 1799 testamenterade en mängd värdefulla saker till Axel. Å andra sidan har hans personlighet så fascinerat omgivningen, att släkttraditionen måste tillerkännas större värde än i vanliga fall. Ett tiotal ting säges sålunda ha varit hans speciella egendom. Dit hör ett skrivbord, en resesång, ett par silkestömmar för hästspann samt det kanske mest intressanta, nämligen ett reseklavikord, tillverkat i Wiesbaden 1796. Fersen var mycket musikalisk och med det lilla instrumentet framför sig i karossen kunde han förkorta de långa resorna. Som en relik verkar en tallrik av blommigt engelskt flintporslin, på vilken han åt sin sista måltid före mordet. Den franske överadjutanten hos Karl XIII Ch. J. B. de Suremain berättar att Fersen frukosterade på Stockholms slott tillsammans med honom, "innan vi begav oss ut ur staden för att mottaga och ordna liktåget. Han var lugn som en man, vars samvete är rent och som ingen fara kan förskräcka. Såsom vi sedermera fick veta, bar han på sig ett skändligt brev, vari döden samma dag bebådades honom." Fersens kallblodighet i denna stund är värd vår ärliga högaktning; den hade tränats i nordamerikanska frihetskriget och under franska revolutionen. Riksmarskalkens sista frukost leder osökt tanken till hans samtida Sandels, vars epikureiska måltidsro före bataljen besjungits av Runeberg — de två svenska generalerna ägde tydligen båda det som fransmännen beundrande brukar kalla *la folie héroïque*.

Men de viktigaste minnena från Fersen och hans omgivning möter oss i arkivet. Man vet, att hans efterlämnade papper fördelades så, att en del — däribland den stora dagboken samt Marie Antoinettes och hans brevväxling (publicerad 1872, sedermera till största delen försvunnen!) — hamnade hos systemen Hedvig Klincowström på Stavsund, medan den andra delen stannade på Löfstad hos Sophie Piper. Där finns sålunda bl. a. en mängd brev från brodern till henne, liksom från Gustaf Mauritz Armfelt, Georg Carl von Döbeln och drottning Hedvig Elisabeth Charlotta. Det

Den monumentala uppfarten till gårdsplanen med Axel von Fersen d. ä:s och Catharina De la Gardies initialer.

T. h. slottets trädgårdsfasad. Man observerar hörnkedjan och frisen, vilka tillhör den första lillieska byggnadsperioden.

Den stora salen i södra flygeln, ca 10×11 meter i fyrkant. Taket är dekorerat i vinrött och grått på vit botten, en utsmyckning som man känner igen från byggnader i Stockholm omkring 1650. Även väggarna har målningar, fragmentariska. Spisen är rekonstruerad.

T. v. södra flygeln. De tre portalerna, daterade 1652 och 1653, leder — från vänster räknat — till den stora salen, till en korridor genom huset samt till en kyrksal från 1700-talet. Fasaden visar spår av ursprunglig, dekorativ målning på vit puts.

Trappplan mellan våningarna en och två trappor upp. Stolarna är karolinska.

T. h. slottsköket. 1600-talsarkitektur, men inventarier från 1700- och 1800-talen.

Matsalen visar en brokig stilblandning. Stolar i holländsk rokoko. Bordet täcks av en röd ylleduk med korsstyngsbroderier från senare delen av 1800-talet. Engelsk skärm från 1700-talets början, av gyllenläder med landskapsmålning i Watteaustil. Porträtt: Hedvig Eleonora, Karl XII, Fredrik I och — ovanför spisen — Gustav III.

T. h. biblioteket med inredning från mitten av 1800-talet. Möbler från 1600-till 1800-talet.

Kabinettet innehåller porträtt, huvudsakligen av medlemmar i de Fersenska och Piperska familjerna. Det nedersta porträttet till höger föreställer den lilla prinsessan Marie-Thérèse-Charlotte, hertiginna av Angoulême, dotter till Marie Antoinette, målat av A. U. Wertmüller i toner av brunt, violett, crème och rosa mot en jadergrön fond.

T. h. kabinettet, andra sidan. På högra väggen porträtt av Axel von Fersen d. y. och systern Hedvig Klinckowström. Det ovala Fersenporträttet av Dreuillon. Det fyrkantiga därunder, av von Breda, visar honom i riksmarskalksdräkt. Dreuillonbilden med dess ödesbetonade kolorit och besvikna ansiktsuttryck är det mest karakteristiska av alla Fersenporträtt.

Ett hörn av salongen. Ovala porträtt av Axel von Fersen d. ä. och Catharina De la Gardie. Byrå av Friedrich Kruus. I skåpet förvaras större delen av miniatyrsamlingen. Kring gardinerna hänger tömmar till hästspann, vävda av rött, grönt och vitt silke, 4 cm breda. De skall enligt en osäker tradition ha tillhört Axel von Fersen d. y. och använts vid flykten från Paris; rimligare vore måhända om de hade använts vid den sista färden 1810.

Fröken Emelie Pipers sovrum med brokig samling inventarier från 1700- och 1800-talen. Skåpet i fonden och skrivbordet är utförda av Georg Haupt.

Kökspigornas rum. Kakelugnen med Lillievapnet är från 1800-talets slut. I innerhörnet står en enkel dragkista.

T. b. gästrum nr 13, det s. k. spökrummet. Det har ej använts under de senaste 100 åren. Tapeten är utförd som kopia efter en bevarad originaltapet i slottet från 1750-talet. Himmelssängen är förgylld och utrustad med draperier av röd sidendamast. På väggen en karta över Nordamerika, utförd hos Michel, London, måhända använd av Axel von Fersen d. y., som i egenskap av fransk officer kämpade på amerikanarnas sida åren 1780—1783 mot engelsmännen. Under denna karta en plan över Paris, graverad av Charpentier 1764. I samma rum hänger också en karta över Tyskland från 1612, nött och tummad, vilken enligt traditionen använts av fältmarskalken Axel Lillie.

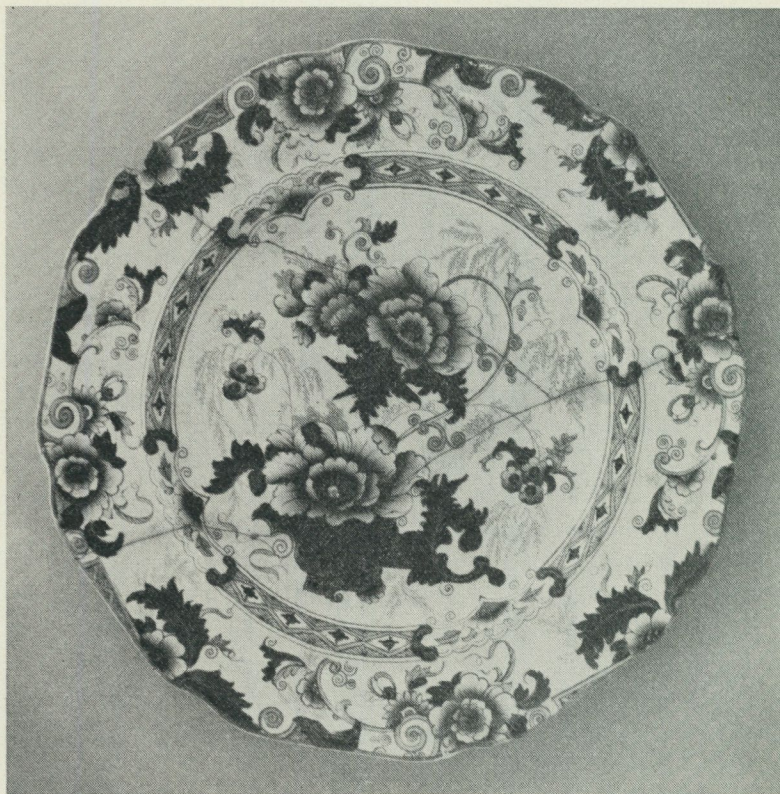

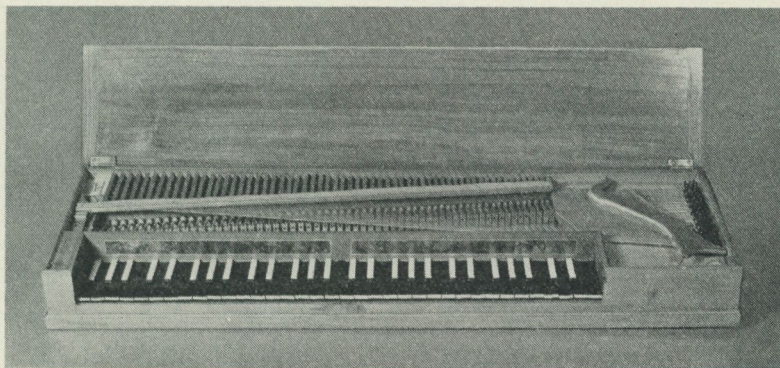
Monument i parken över Axel von Fersen d. y. Av grå och röd kalksten med ornament i gjutjärn. Medaljongen av Sergel. Monumentet restes 1813.

värdefullaste är dock den ytterst märkliga brevväxlingen mellan politikern Barnave, en av de ledande inom den franska nationalförsamlingen, och den fängslade Marie Antoinette. Breven, ett hundratal, rör sig om politiska dagsfrågor, särskilt möjligheten att rädda konungadömet och — indirekt — den kungliga familjens liv; brevväxlingen sträcker sig mellan återkomsten från den misslyckade flykten i juni 1791 och till girondisternas övertagande av makten i mars 1792. Det råder intet tvivel, att drottningen överlämnat den farliga, delvis chiffrerade brevväxlingen till sin svenske vän, för att den skulle räddas undan polisundersökning i fängelset. Breven publicerades delvis 1912 och 1913 av kammarherre O. G. von Heidenstam, men på ett så slarvigt och historiskt okunnigt vis, att de av ett flertal utländska forskare uppfattades som falsarier; frågan föranledde en animerad polemik mellan de lärde under ett decennium. Det var den utmärkta kännaren av den franska revolutionen, professor Alma Söderhjelm, som 1934 genom en kritisk utgåva slutgiltigt bevisade brevens äkthet och fastställde deras stora värde för revolutionshistorien. En intressant men i och för sig obetydlig figur från den tiden har samma författarinna kunnat rekonstruera i en elegant essä, tack vare slottsarkivet på Löfstad. Det gäller en fransk emigrant, Louis-Marie Céleste Duc de Pienne, sedermera Duc d'Aumont, som kommer landsflyktig till Sverige såsom "minister" för hertigen av Provence, senare Ludvig XVIII. De Pienne vistas på Löfstad som Sophie Pipers gäst under åtskilliga år, han var hennes trogne kavaller när hon efter mordet på brodern måste dväljas som fånge på Vaxholms fästning. Löfstad lämnade Pienne först 1814, då han efter tjugutre års landsflykt genom restaurationen kunde i triumf återvända till Paris och bli en av hovets mest betrodda funktionärer. På Löfstad erinrar än i dag en liten fransk parterr, populärt kallad "Dycken", om Duc de Piennes intresse för trädgårdsodling.

Efter Sophie Pipers död gick godset i arv i piperska familjen. Under adertonhundratalet skedde mycket få förändringar i rummen, den viktigaste var att ett förmak omkring 1850 smakfullt inreddes till bibliotek, numera omfattande 5 000 band. Den sista ägaren, fröken Emilie Piper, testamenterade godset med dess bygg-

Tallrik av engelskt flintporslin med dekor i brunrött, djupblått och rosa. Imiterar japanskt imariporslin. På baksidan är klistrat ett papper med följande inskrift, utförd med tysk stil under 1800-talets förra del: "På denna tallrick, som hörde till en servis af engelske tillverkning, hwilken förut ägts af framlidne Riksrådet och Fältmarskalken Grefwe Fredrik Axel von Fersen och dess maka, född Grefwinna de la Gardie, och efter deras död ärfdes af sonen Grefwe Axel v. Fersen, hwilken wid upploppet i Stockholm den 20/6 1810 mördades af pöbeln, lät sistnämnde grefwe, samma dag han mördades, servera sig desserten till den frukost som han intog innan han afreste till den rysliga katastrofen wid riddarhustorget." Skänkt till Löfstadsamlingen 1953 av barnbarnsbarn till den siste medlemmen av grevliga ätten von Fersen.

Reseklavikord av ljuspolerat lövträ, 107 × 31 cm. Har enligt traditionen tillhört Axel von Fersen d. y. En tryckt lapp omtalar, att instrumentet utförts hos Gebrüder Mahr, Orgel- und Instrumentmacher, Düsseldorf. Med handskrift: 1796. — Löfstadsamlingen.

nader till Riddarhuset, men överlämnade slottets inventarier till Östergötlands museum, som fick i uppdrag att omhändertaga slottet och göra det tillgängligt för allmänheten. Både hon och hennes syster grevinnan Sophie Nordenfalk har gjort sig förtjänta av vår tacksamhet på grund av den samvetsgrannhet varmed de etiketterat en mängd föremål och därigenom bevarat traditionen om desamma. Donationen trädde i kraft 1940 vid grevinnan Nordenfalks frånfälle. Med pietet och kunnighet vårdades slottet och samlingarna sedermera under tvenne decennier av hennes anförvant major Erland Nordenfalk.

Det har för Östergötlands museum, i vars Löfstadstyrelse Nordiska museets styresman är självskriven som ledamot, varit en hederssak att pietetsfullt respektera testamentet och lämna allt i fred, såsom det stod vid donatrisens död. Överhuvud måste man tacksamt konstatera att Löfstaddonationens ur museisynpunkt stora värde just ligger däri, att inventariebeståndet av ägarna under hundrafemtio år blivit så väl bevarat. Köksavdelningar och gästrum, liksom garderober och skrubbar, har stått orubbade sedan årtionden och innehåller därför delvis kulturhistoriskt sett svår- eller oersättliga ting. I en del garderober ser man någonting så sällsynt som toalettporslin från 1700-talet, i ett särskilt rum upp-

tornar sig koffertar och vagnskistor, märkta på olika sätt, exempelvis med "Kongl. Hofvet". Linne, silver och husgeråd av alla handa art och ålder fyller skåp och skänkar.

Det finns många vackra herresäten, där besökaren kan beundra natur och kultur utan att förnimma något av det som man brukar kalla historiens vingslag. I Löfstad känner den kultiverade svensken det personligas närvaro på ett särskilt sätt tack vare Axel von Fersens i yttre måtto fascinerande gestalt. Genom omständigheternas makt hade han ju en kort stund världshändelsernas trådar i sin hand, om vi får begagna denna djärva liknelse med tanke på att det var han som bokstavligen höll i tömmarna vid den franska kungafamiljens misslyckade flykt från Paris.

Det var inte direkt från Löfstad utan efter ett tillfälligt besök på Finspong som riksmarskalken begav sig till Stockholm för att sin plikt likmätigt från Liljeholmen följa begravningsståget med kronprinsen Carl Augusts lik. Vi vet hur det förlöpte. Trots alla varningar fortsatte den lika modige som högmodige Fersen i sin kaross, dragen av sex vita hästar, från Stora Nygatan mot Riddarhustorget, där mordet ägde rum, indirekt förhandssanktionerat av konungen samt möjliggjort tack vare truppbefälhavaren Silfversparres klandervärda passivitet; att han som militär tydligen handlade "på order" utgör ett försvar, om ock ett klenkt sådant. Det halvnakna, sargade och söndertrampade liket fördes till Steninge i Uppland. Begravningen skedde med pomp och ståt i Riddarholmskyrkan, sedan domstolen frikänt både honom och systemen från varje skuld till kronprinsens död. Stoftet fick sin slutgiltiga viloplats i Östergötlands jord, under korgolvet i Ljungs kyrka. Men Löfstad har förblivit hans stolta och oroliga andes minnesboning. På en minnesvård i parken läser man: "*I dessa neider, der han fordom niutit wänskapen och friden skall hans skugga mötas af wälsignelser och tårar. Mannamodet uti hans sista stunder — d. 20 junij 1810 — witna om hans dygder och sinneslugn.*" Stenen restes "*åt en oförgätelig broder.*"